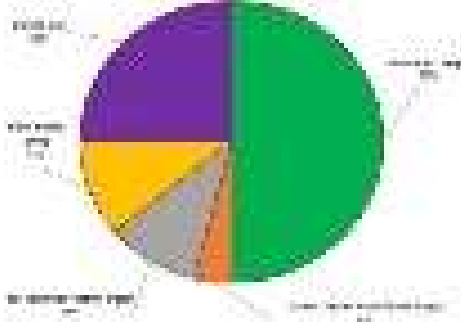

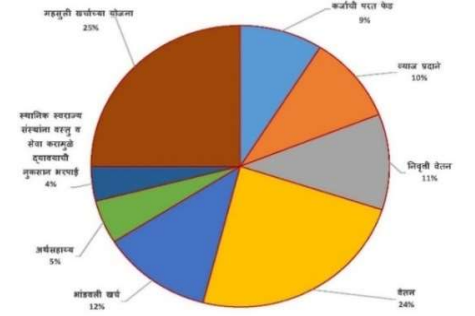
अर्थसंकल्प २०२६-२७

रुपया येतो कोठून (पैशात)

अर्थसंकल्प २०२६-२७

रुपया येतो कोठून (पैशात)

महाराष्ट्र शासन
अर्थसंकल्प २०२६-२७

सर्वसाधारण चर्चा
₹७,६९,४६७ कोटी

समर्थन अर्थसंकल्प
अध्ययन केंद्र

१०५ लोटस हाऊस, लिबर्टी सिनेमाच्या बाजूला, बॉम्बे हॉस्पिटल जवळ, सर विठ्ठलदास ठाकरसी मार्ग, मरीन लाईन्स (पू.) मुंबई- ४०० ०२० ☎ ०२२-२२००३०६०
✉: samarthanmumbai97@gmail.com www.samarthanadvocacy.org

समर्थन

संस्थापक अध्यक्ष : स्व. सदानंद वर्दे

संस्थापक : श्री. विवेक पंडित

अध्यक्ष : अॅड (डॉ.) अशोक येडे

उपाध्यक्ष : श्री. आशिष कुलकर्णी

कार्याध्यक्ष : श्री. संतोष पाटील

सचिव : डॉ. आशिष भोसले

संपादक : मुक्ता भारती व हिंदप्रभा कर्वे

विश्लेषण आणि संकलन :

रुपेश कीर - ९८९२९३९६१७

विशेष सहाय्य :

स्नेहा घरत, विलास सुर्वे,
निलम काकड, उमेश सांगळे, प्रज्योत म्हादये व
राजेश्री कदम

नोंदणी क्रमांक :

पब्लिक ट्रस्ट रजिस्ट्रेशन क्र. एफ - १८९०३, मुंबई

सोसायटी रजिस्ट्रेशन क्र. एम. एस. मुंबई

१५६७/९६ जीबीबीएसडी

प्रकाशक (प्रत्रव्यवहार):

१०५, लोटस हाऊस, लिबर्टी सिनेमाच्या बाजूला,
बॉम्बे हॉस्पिटल जवळ, सर विठ्ठलदास ठाकरसी
मार्ग,

मरिन लाईन्स (पू), मुंबई - ४०० ०२०

Email : samarthanmumbai97@gmail.com

website : www.samarthanadvocacy.org

लोकशाही बळकट करण्याकरीता

उपेक्षितांचे 'समर्थन'

समर्थन विषयी थोडेसे

धोरणात्मक प्रश्नांवर राज्यातील विविध उपेक्षित समाजघटक व धोरणकर्ते यांच्यामधील दुवा म्हणजे 'समर्थन' राज्याच्या धोरणात्मक निर्णयांमध्ये उपेक्षितांच्या आशा-आकांक्षा प्रतिबिंबित व्हाव्यात, त्यासाठी लोकशाही यंत्रणा अधिक लोकाभिमुख व्हाव्यात हा समर्थनचा उद्देश. समर्थन उपेक्षितांच्या न्याय्य हक्कांचे, त्यांच्या संघर्षाचे.

'समर्थन'च्या कामाचे विविध स्तर

- ग्रामीण संघटनांकडून व ग्रामीण पत्रकारांकडून येणारे लोकांचे प्रश्न समजून घेणे.
- प्रश्नांना राज्यस्तरावर प्रसार माध्यमांद्वारे प्रसिध्दी देणे.
- प्रश्नांवर विविध स्तरांवर चर्चा घडवून आणणे.
- विधिमंडळ सदस्यांपर्यंत प्रश्न पोहोचविणे.
- राज्य स्तरावर विविध लोकशाही यंत्रणांकडे, प्रशासनाकडे प्रश्नांचा पाठपुरावा करणे.
- आवश्यक असल्यास न्याययंत्रणेकडे दाद मागणे.
- ग्रामीण कार्यकर्ते व ग्रामीण पत्रकारांच्या क्षमता व कौशल्ये वाढावित यासाठी प्रशिक्षण देणे.
- लोकशाही यंत्रणेबाबतची माहिती प्रसारित करणे.
- अर्थसंकल्पासह राज्याच्या महत्त्वाच्या धोरणांचे विश्लेषण करणे.

अर्थसंकल्पाची ठळक वैशिष्ट्ये

- ❌ दि. ०६ मार्च २०२६ रोजी राज्याचा २०२६-२७ या आर्थिक वर्षाचा अर्थसंकल्प सादर करण्यात आला. सन २०२६-२७ चा अर्थसंकल्प वित्त विषयक विवरण पत्रात दिल्या प्रमाणे ८ लाख ३३ हजार ९९३ कोटी ३३ लाख रुपयांचा असून आधीच्या वर्षाच्या सन २०२५-२६ च्या अर्थसंकल्पाच्या सुधारित अंदाजाशी तुलना करता तो २० हजार ५१७ कोटी ३४ लाख रुपयांनी अधिक आहे .तर
- ❌ वित्तमंत्र्यांनी सन २०२६-२७ साठी अर्थसंकल्पात ७ लाख ६९ हजार ४६७ कोटी रुपयांची तरतूद करीत असल्याचे म्हटले आहे.
- ❌ सन २०२६-२७ साठी महाराष्ट्राचे सकल राज्य देशांतर्गत उत्पन्न (GSDP) ५४ लाख ८ हजार ५९४ कोटी रुपये असण्याचा अंदाज असून तो सन २०२५-२६ च्या तुलनेत ६.०३ टक्के वाढ होणे अपेक्षित आहे .
- ❌ सन २०२६-२७ मध्ये महसुली खर्च (कर्ज परतफेड वगळून) ६ लाख ५६ हजार ६५१ कोटी रुपयांचा अंदाज आहे. जो २०२५-२६ च्या सुधारित अंदाजापेक्षा २.८३ टक्क्याने अधिक आहे. शिवाय राज्याकडून वर्षभरात १ लाख ५० हजार ३८१ कोटी ३२ लाख रुपयांचे कर्ज घेतले जाणार आहे.
- ❌ सन २०२६-२७ साठी एकूण महसुली जमा (कर्ज वगळून) ६ लाख १६ हजार ९८ कोटी रुपये असण्याचा अंदाज आहे. सन २०२५-२६ च्या सुधारित अंदाजाच्या तुलनेत २.३७ टक्के वाढ अपेक्षित आहे.
- ❌ सन २०२६-२७ मध्ये महसुली जमा ६ लाख १६ हजार ९८ कोटी रुपये इतकी असून महसुली खर्च ६ लाख ५६ हजार ६५१ कोटी रुपये इतका होणार आहे त्यामुळे महसुली तूट ४० हजार ५५२ कोटी इतकी अंदाजित असून सन २०२५-२६ मध्ये ३७ हजार ५४ कोटी तूट असण्याचे सुधारित आंदज आहेत.
- ❌ सन २०२६-२७ मधील राज्यावरील कर्ज व दायित्व ११ लाख २ हजार ६५४ कोटी रुपयांचे असून अर्थसंकल्पीय तूट ११० कोटी १ लाख इतकी आहे. तर राजकोषीय तूट १ लाख ५० हजार ४९१ कोटी ३५ लाख रुपयांची येणार असल्याचे अंदाज आहेत.

- ✘ सन २०२४-२५ मध्ये १ लाख २४ हजार २०८ कोटी ७५ लाख रुपयांची राजकोशीय तूट आली आहे.
- ✘ सन २०२६-२७ मध्ये एकूण महसुली खर्च ६ लाख ५६ हजार ६५१ कोटी १७ लाख रुपये केला जाणार असून त्यापैकी वेतन, निवृत्ती वेतन व व्याज मिळून ३ लाख ३८ हजार ३८५ कोटी रुपयांचा बांधील खर्च आहे, त्याचे एकूण महसुली खर्चातील प्रमाण ५१.५३ टक्के इतके मोठे आहे.
- ✘ सन २०२६-२७ मध्ये एकूण महसुली जमा ६ लाख १६ हजार ६५१ कोटी रुपये असून याच वर्षी राज्यावरील एकूण कर्ज ११ लाख २ हजार ६५४ कोटी रुपयांचे असून त्याचे महसुली जमेशी प्रमाण १७८.८१ टक्के इतके आहे.
- ✘ सन २०२६-२७ मध्ये प्रचलित किमतीनुसार ५४ लाख ८ हजार ५९४ कोटींचे स्थूल राज्य उत्पन्न आहे. त्या तुलनेत राज्यावर ११ लाख २ हजार ६५४ कोटी रुपयांचे कर्ज असून त्याचे प्रमाण २०.३८ टक्के इतके मोठे आहे. ते आर्थिक शिस्तीनुसार २५ टक्क्यांच्या मर्यादित राखणे गरजेचे आहे.
- ✘ सन २०२५-२६ च्या पूर्व अनुमानानुसार राज्य अर्थव्यवस्थेच्या वाढीचा दर ७.९ टक्के तर भारतीय अर्थव्यवस्थेचा वाढीचा दर ७.४ टक्के अपेक्षित असून राज्य अर्थव्यवस्थेच्या वाढीचा दर भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या तुलनेत ०.५ टक्क्यांनी अधिक राहणार आहे.
- ✘ राज्य शासनाचा मागील १० वर्षांच्या कालावधीतील विवादास्पद रक्कम १ लाख ६५ हजार ६८५ कोटी ३७ लाख रुपयांचे व निर्विवाद रकमा ३४ हजार ८८७ कोटी २ लाख रुपयांचे असा एकूण २ लाख ५७२ कोटी ३९ लाख रुपये इतका कर महसूल वसूल करण्यास शासनाला अपयश आले असून ही रक्कम सध्याच्या महसूली जमेच्या (६,१६,०९८.८२) तुलनेत ३२.५५ टक्के इतकी मोठी आहे.

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२५-२६ चे परीक्षण

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी सन २०२५-२६ च्या अहवालातील प्रमुख घटकांचे विश्लेषण खालीलप्रमाणे आहे:

१. राज्य उत्पन्न आणि वृद्धी दर (GSDP)

राज्याचा आर्थिक वृद्धी दर देशाच्या तुलनेत समाधानकारक आहे. अहवालानुसार, राज्याची अर्थव्यवस्था सातत्यपूर्ण प्रगती दर्शवत आहे.

- **सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्न (Nominal GSDP):** रु.५१,००,५९७ कोटी (पूर्वानुमान).
- **वास्तविक वृद्धी दर (Real Growth Rate):** २०२५-२६ मध्ये ७.९% वृद्धी अपेक्षित आहे, जी भारताच्या स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या तुलनेत ७.४% पेक्षा जास्त आहे.
- **दरडोई उत्पन्न:** राज्याचे दरडोई उत्पन्न रु.३,४७,९०३ अंदाजित आहे, जे देशाच्या सरासरीपेक्षा (रु २,१९,५७५) लक्षणीयरीत्या जास्त आहे.

२. वित्तीय स्थिती आणि लोकवित्त:

राज्याची वित्तीय तूट मर्यादित असली तरी वाढता महसुली खर्च चिंतेचा विषय ठरू शकतो.

- **राजकोषीय तूट:** सन २०२५-२६ मध्ये स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या २.७% पर्यंत राखण्याचे उद्दिष्ट आहे, जे विहित मर्यादित (३%) आहे.
- **महसुली जमा व खर्च:** २०२५-२६ मध्ये महसुली खर्च (रु.६,०६,८५५ कोटी) हा महसुली जमेपेक्षा (रु.५,६०,९६४ कोटी) अधिक असल्याने ०.९% महसुली तूट अपेक्षित आहे.
- **कर्ज:** राज्याचे एकूण कर्ज GSDP च्या १८.३% इतके आहे.

३. दारडोई राज्य उत्पन्न:

प्रमुख राज्याचे दारडोई उत्पन्नात महाराष्ट्र ५ व्या स्थानी

- १) तेलंगणा- रु. ३,८७,६२३/-, २) कर्नाटक- रु.३,८०,९०६/-, ३) तामिळनाडू- रु. ३,६१,६१९/-, ४) गुजरात- रु. ३,२७,१९५/- व ५) महाराष्ट्र- रु. ३,१७,८०१/-
- ६. स्थूल राज्य उत्पन्नाशी राजकोषीय तूट व कर्ज तुटीचे प्रमाण वाढले:

- सन २०२५-२६ मध्ये स्थूल राज्य उत्पन्नाशी कर्जाचे (रु. ९३२,२४२ कोटी) प्रमाण १८.३ टक्क्यावर गेले आहे तर व्याज प्रदाने (रु. ६४,६५९) प्रमाण १.३ टक्के आहे. या सर्वांशी महसुली जमेचे (रु. ५,६०,९६४ कोटी) प्रमाण ११.५ टक्के आहे.

३. दारडोई जिल्हा उत्पन्न:

- महाराष्ट्रात सर्वात कमी दारडोई उत्पन्न असलेले जिल्हे: १) नंदुरबार- रु. १,४६,८०७/- २) गडचिरोली- रु. १,५६,६०६/-, ३) वाशिम- रु. १,६०,९२५/-
- महाराष्ट्रातील सर्वात जास्त दारडोई उत्पन्न असलेले जिल्हे- १) मुंबई- रु. ५,१७,८७५, २) ठाणे-पालघर- रु. ४,४४,२८३ व ३) पुणे-रु. ४,२६,७२०/-
- दारडोई उत्पन्नातील दरी सातत्याने वाढत असून मागास जिल्ह्यांचे उत्पन्न विकसित जिल्ह्यांच्या तुलनेत सरासरी ३५ टक्के ही नाही.

४. राजकोषीय आरोग्य आणि वाढते कर्ज (Fiscal Health & Rising Debt):

आर्थिक पाहणीनुसार, सन २०२५-२६ मध्ये राज्याचा महसुली खर्च (रु.६,०६, ८५५/-) ८०.१% इतका प्रचंड, तर भांडवली खर्च केवळ (रु. १,५०,७२१-) १९.९ % इतके कमी आहे.

- याचा अर्थ असा की राज्याच्या एकूण उत्पन्नातील मोठा हिस्सा केवळ पगार, निवृत्ती वेतन आणि कर्जाचे व्याज फेडण्यात जातो. भांडवली खर्च (Capital Expenditure), जो रस्ते, पूल आणि सिंचनासारख्या कायमस्वरूपी मालमत्ता निर्माण करण्यासाठी वापरला जातो, तो तुलनेने कमी आहे.
- जर महसुली तूट वाढत राहिली, तर राज्याला विकासकामांसाठी अधिक कर्ज घ्यावे लागेल, ज्यामुळे 'कर्जाचा डोंगर' वाढून भविष्यातील पिढीवर आर्थिक भार पडेल.

५. क्षेत्रनिहाय विश्लेषण (Sectorial Analysis):

- **सेवा क्षेत्र (Service Sector):** हे क्षेत्राचे अर्थव्यवस्थेतील योगदान सर्वाधिक (सुमारे ६०%) असून ९.०% वृद्धी दरासह हे राज्याच्या विकासाचे इंजिन ठरत आहे.
- **उद्योग (Industry):** उत्पादन (Manufacturing) आणि बांधकाम (Construction) क्षेत्रात अनुक्रमे ५.९% आणि ७.८% वृद्धी अपेक्षित आहे.

- **कृषि (Agriculture):** मान्सून २०२५ चांगला (सरासरीच्या १०९.१%) राहिल्याने अन्नधान्य उत्पादनात वाढ अपेक्षित आहे. मात्र, कडधान्ये (-२८.२%) आणि तेलबियांच्या (-४७.४%) उत्पादनात मोठी घट अपेक्षित असल्याने या क्षेत्रातील जोखीम अधोरेखित होते.

- **क्षेत्रनिहाय वास्तविक वृद्धी दर (२०२५-२६):**

क्षेत्र	अपेक्षित वृद्धी दर (%)
कृषि व संलग्न कार्ये	३.४%
उद्योग	५.७%
सेवा	९.०%

६. शेती क्षेत्रातील 'स्ट्रक्चरल' समस्या (Structural Issues in Agriculture):

अहवालात कृषी विकास दराचा उल्लेख आहे, परंतु त्यामागील आव्हाने गंभीर आहेत:

- **जमिनीचे कमी होत जाणारे क्षेत्र:** सरासरी धारण क्षेत्र (Average Land Holding) कमी होत असल्याने शेती यांत्रिक करणे कठीण झाले आहे. अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकरी आधुनिक तंत्रज्ञान परवडत नसल्यामुळे तोट्यात जात आहेत.
- **सिंचनाचा अनुशेष:** पश्चिम महाराष्ट्राच्या तुलनेत विदर्भ आणि मराठवाड्यातील सिंचनाचा अनुशेष अजूनही मोठा आहे. हवामान बदलामुळे (Climate Change) येणारी अनिश्चितता हाताळण्यासाठी 'हवामान अनुकूल शेती' (Climate Resilient Farming) केवळ कागदावर न राहता जमिनीवर येणे गरजेचे आहे.

७. सेवा क्षेत्रावर अति-अवलंबित्व (Over-dependence on Service Sector):

महाराष्ट्राच्या स्थूल राज्य उत्पन्नात (GSDP) सेवा क्षेत्राचा वाटा सर्वाधिक आहे.

- उत्पादन क्षेत्र (Manufacturing) हे मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्मितीसाठी महत्त्वाचे असते. मात्र, आयटी आणि बँकिंग सारख्या सेवा क्षेत्रांवर जास्त भर दिल्याने केवळ कुशल कामगारांनाच संधी मिळते. अकुशल किंवा अर्ध-कुशल ग्रामीण युवकांसाठी उत्पादक रोजगाराची कमतरता ही एक चिंतेची बाब आहे.

८. सामाजिक व पायाभूत सुविधा:

- **पायाभूत सुविधा:** मुंबई मेट्रो लाईन-३ आणि हिंदु हृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे समृद्धी महामार्ग पूर्ण झाल्यामुळे दळणवळणास मोठी चालना मिळाली आहे.

- **आरोग्य व शिक्षण:** राज्यात माता मृत्यू दर ३६ (प्रति लाख) आणि अर्भक मृत्यू दर १४ (प्रति हजार) असून, यात अधिक सुधारणेला वाव आहे.
- **ऊर्जा:** राज्याची एकूण स्थापित क्षमता ४१,०१९ मेगावॉट असून त्यात नवीकरणीय ऊर्जेचा वाटा ३४.४% पर्यंत वाढला आहे.

९. बेरोजगारी आणि लोकसंख्याशास्त्र:

- **बेरोजगारी दर:** नियतकालिक श्रमबल पाहणीनुसार राज्याचा बेरोजगारी दर ३.३% (२०२३-२४) पर्यंत खाली आला आहे.
- **लोकसंख्या लाभांश (Demographic Dividend):** राज्याची १५-५९ वयोगटातील लोकसंख्या ६७.३% आहे, जी उत्पादकतेसाठी मोठी संधी आहे.

१०. मानवी विकास आणि रोजगाराची गुणवत्ता (Human Development & Employment Quality):

- **शिक्षण आणि कौशल्य:** बेरोजगारीच्या आकड्यांमध्ये सुशिक्षित बेरोजगारांचे प्रमाण जास्त आहे. शैक्षणिक पदव्या आणि उद्योगांना लागणारे कौशल्य यामध्ये मोठी दरी (Skill Gap) आहे.
- **आरोग्य सेवा:** ग्रामीण आणि दुर्गम भागात स्पेशलिस्ट डॉक्टरांची कमतरता आणि प्राथमिक आरोग्य केंद्रांची दुरुवस्था ही आकडेवारीच्या पलीकडची वस्तुस्थिती आहे. आरोग्य क्षेत्रावरील खर्च हा जागतिक आरोग्य संघटनेच्या निकषापेक्षा कमी असल्याचे दिसून येते.

११. थेट परकीय गुंतवणूक (FDI) - एक विश्लेषणात्मक नजर:

महाराष्ट्र आजही FDI मध्ये प्रथम क्रमांकावर असल्याचा दावा अहवाल करतो.

- **वास्तव:** या गुंतवणुकीचा मोठा हिस्सा केवळ सेवा क्षेत्रात आणि विशिष्ट शहरांमध्येच आहे. ही गुंतवणूक ग्रामीण भागातील प्रक्रिया उद्योगांमध्ये किंवा उत्पादन क्षेत्रात वळवण्यात राज्याला अजूनही पूर्ण यश आलेले नाही.

निष्कर्ष:

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२५-२६ हे 'समृद्धीचे चित्र' रंगवत असले तरी, 'समान वितरणाच्या' बाबतीत ते अपयशी ठरताना दिसते. राज्याला जर '१ ट्रिलियन डॉलर' अर्थव्यवस्था बनायचे असेल, तर केवळ मुंबई-पुणे केंद्रित विकास न करता कृषी प्रक्रिया उद्योग, ग्रामीण पायाभूत सुविधा आणि उत्पादन क्षेत्राला बळकटी देणे

अनिवार्य आहे. केवळ महसुली जमेवर अवलंबून न राहता महसुली खर्चावर नियंत्रण मिळवणे हेच पुढील काळातील सर्वात मोठे आव्हान असेल.

➤ महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२५-२६ मधील 'सामाजिक क्षेत्र' शिक्षण, आरोग्य, महिला व बालविकास, आणि शाश्वत विकास या क्षेत्रांचे विश्लेषण:

१. शिक्षण क्षेत्र: गुणवत्तेचा अभाव आणि वाढती गळती:

सरकार जरी शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाचा दावा करत असले, तरी आकडेवारी काही वेगळीच भीषण परिस्थिती दर्शवते:

- गळतीचे प्रमाण (Dropout Rate): माध्यमिक स्तरावर (इयत्ता ९ वी ते १० वी) गळतीचे प्रमाण ५.७% इतके जास्त आहे. प्राथमिक स्तरावर हे प्रमाण कमी असले तरी, मुले माध्यमिक शाळेत पोहोचताच शिक्षण सोडून देत आहेत, हे 'समग्र शिक्षा' अभियानाचे अपयश आहे.
- गुणवत्तेचा दर्जा (PARAKH २०२४): विद्यार्थ्यांच्या प्रत्यक्ष ज्ञानाची पातळी अतिशय चिंताजनक आहे. इयत्ता नववीच्या विद्यार्थ्यांचा गणितातील सरासरी गुणांक केवळ ३८% आहे. याचा अर्थ, माध्यमिक शाळेतील निम्म्याहून अधिक विद्यार्थ्यांना साधे गणितही नीट येत नाही.
- डिजिटल दरी: 'डिजिटल इंडिया'च्या घोषणा होत असताना, राज्यातील केवळ ७३.१% प्राथमिक शाळांमध्ये संगणक उपलब्ध आहेत. आजही २५% पेक्षा जास्त शाळा तांत्रिकदृष्ट्या मागासलेल्या आहेत. माध्यमिक शाळांमध्येही केवळ ८८.९% शाळांकडे इंटरनेट सुविधा आहे, म्हणजेच आजही ११% शाळा जगाशी जोडलेल्या नाहीत.
- शिक्षणाचे बाजारीकरण: स्वअर्थसहाय्यित (खाजगी) शाळांचे प्रमाण प्राथमिक स्तरावर १२.८% तर माध्यमिक स्तरावर २९.८% इतके मोठे आहे. सरकारी शाळांच्या दुरुवस्थेमुळे पालकांना नाईलाजाने खाजगी शाळांकडे वळावे लागत आहे.
- शाळाबाह्य मुले: सन २०२५-२६ मध्ये शोधलेल्या २,४९७ शाळाबाह्य मुलांपैकी आजही ४२८ मुले मुख्य प्रवाहाच्या बाहेर आहेत.
- शिक्षणातील दरी: शहरी आणि ग्रामीण भागातील गुणवत्तेतील तफावत कमी करणे आवश्यक आहे.

२. आरोग्य क्षेत्र: ढासळलेली यंत्रणा आणि आजारांचे पुनरागमन:

आरोग्य क्षेत्रातील सरकारी अनास्था खालील मुद्द्यांवरून स्पष्ट होते:

- जलजन्य आजारांचा उद्रेक: आरोग्य यंत्रणेच्या नियोजनाअभावी जलजन्य आजारांमध्ये प्रचंड वाढ झाली आहे. कॉलराचे (Cholera) रुग्ण २०२३ मधील २२ वरून २०२४ मध्ये थेट १,०२८ वर पोहोचले आहेत. गॅस्ट्रोच्या रुग्णांची संख्याही दरवर्षी २७,००० पेक्षा जास्त राहत आहे, जे सार्वजनिक स्वच्छतेचे धिंडवडे काढणारे आहे.
- कुष्ठरोगाचा वाढता प्रसार: कुष्ठरोग निर्मूलनाचे दावे पोकळ ठरत आहेत. कुष्ठरोगाचा प्रसार दर २०२४-२५ मधील १.१३ वरून २०२५-२६ (डिसेंबर पर्यंत) मध्ये १.२६ प्रति १०,००० लोकसंख्या इतका वाढला आहे.
- तज्ज्ञ डॉक्टरांची कमतरता: सरकार १:३४३ हे डॉक्टर-लोकसंख्या प्रमाण दाखवून स्वतःची पाठ थोपटून घेत आहे, परंतु यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर 'आयुष' डॉक्टरांचा समावेश आहे. ग्रामीण भागातील प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमध्ये तज्ज्ञ अॅलोपॅथिक डॉक्टरांची आजही मोठी वानवा आहे.
- पाणी प्रदूषण: राज्यातील १७७ संनियंत्रण केंद्रांपैकी अनेक ठिकाणी पाण्याचे नमुने अनुज्ञेय मर्यादितपेक्षा जास्त प्रदूषित (BOD) आढळले आहेत. हेच प्रदूषित पाणी जनतेच्या आरोग्याशी खेळत आहे.
- माता मृत्यू आणि अर्भक मृत्यू: आजही राज्यात दरवर्षी हजारो अर्भकांचे मृत्यू होत आहेत (अर्भक मृत्यू दर १४). माता मृत्यूचे प्रमाण (३६) कमी होत असले तरी, आजही ते प्रगत राज्यांच्या तुलनेत जास्त आहे.
- एड्सचा विळखा: एड्समुळे होणाऱ्या मृत्यूंची संख्या आजही वर्षाकाठी १,६८० इतकी मोठी आहे, जे जनजागृती मोहिमेतील त्रुटी दर्शवते.
- कुपोषण: विशेषतः आदिवासी पट्ट्यात कुपोषण निर्मूलनासाठी अधिक ठोस प्रयत्नांची गरज आहे.

निष्कर्ष:

सरकार जाहिरातींवर कोट्यवधी रुपये खर्च करत असले, तरी जमिनीवरची परिस्थिती भयावह आहे. माध्यमिक शाळेतील गळती, गणितातील विद्यार्थ्यांची कच्ची पातळी आणि कॉलरा-कुष्ठरोगासारख्या आजारांचा वाढता प्रादुर्भाव हे राज्यातील आरोग्य आणि शिक्षण व्यवस्थेच्या निकामीपणाचे जिवंत पुरावे आहेत.

➤ आदिवासी बहुल जिल्ह्यांसाठी राबविल्या जाणाऱ्या योजना कागदावर प्रभावी वाटत असल्या तरी, प्रत्यक्षात त्या कुपोषण, निधीचा वापर आणि शिक्षणाच्या बाबतीत अपयशी:

या योजनांच्या अपयशाची सविस्तर कारणे खालीलप्रमाणे आहेत:

१. कुपोषणाची भीषण दरी (Nutritional Failure):

आदिवासी भागात कुपोषण निर्मूलनासाठी अनेक योजना राबवूनही, सर्वसाधारण क्षेत्राच्या तुलनेत आदिवासी भागातील परिस्थिती भयावह आहे:

- वजनातील तफावत: नोव्हेंबर २०२५ च्या आकडेवारीनुसार, ग्रामीण भागात 'कमी वजनाच्या' बालकांची टक्केवारी ४.४% आहे, तर आदिवासी भागात हेच प्रमाण १५.६% इतके प्रचंड आहे.
- तीव्र कुपोषण: आदिवासी भागातील 'तीव्र कमी वजनाच्या' (SAM) बालकांची टक्केवारी ३.३% आहे, जी नागरी भागाच्या (०.३%) तुलनेत ११ पटीने जास्त आहे. हे आकडे आदिवासी भागातील पोषण योजनांचे अपयश स्पष्ट करतात.

२. निधी वितरणातील अनास्था आणि दिरंगाई (Financial Failure):

अनेक महत्त्वाच्या योजनांचा निधी २०२५-२६ मध्ये अत्यंत संथ गतीने खर्च झाला आहे, ज्यामुळे प्रकल्प ठप्प पडले आहेत:

- ठक्कर बाप्पा आदिवासी वस्ती सुधारणा कार्यक्रम: सन २०२४-२५ मध्ये या योजनेवर रु.३७४.८३ कोटी खर्च झाला होता. मात्र, २०२५-२६ मध्ये डिसेंबर अखेर केवळ रु.१२.८७ कोटी खर्च झाले आहेत. आर्थिक वर्षाचे ९ महिने संपूनही ५% निधीही खर्च न होणे, हे प्रशासकीय अपयश आहे.
- अमृत आहार योजना: गरोदर स्त्रिया आणि बालकांसाठीच्या या योजनेचा खर्च २०२४-२५ मधील रु.२०५.४१ कोटी वरून २०२५-२६ मध्ये (डिसेंबर पर्यंत) थेट रु.६२.१८ कोटी पर्यंत खाली आला आहे.

३. शैक्षणिक योजनांमधील गळती (Educational Decline):

आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक विकासासाठीच्या योजनांमध्ये लाभार्थ्यांची संख्या घटत चालली आहे:

- नामांकित इंग्रजी शाळा प्रवेश: नामांकित इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांमध्ये प्रवेश घेणाऱ्या आदिवासी विद्यार्थ्यांची संख्या २०२४-२५ मध्ये ४४,३५७ होती, ती २०२५-२६ मध्ये ३७,६५१ पर्यंत खाली आली आहे.

- स्वयम योजना: वसतिगृहात प्रवेश न मिळालेल्या विद्यार्थ्यांसाठीच्या 'पंडित दीनदयाळ उपाध्याय स्वयम योजने'चे लाभार्थी ३८,५२३ वरून २६,८३० वर आले आहेत.

४. पायाभूत सुविधा आणि पेसा (PESA) निधीचा अपव्यय:

- पेसा ५% थेट निधी: अनुसूचित क्षेत्रातील ३,००५ ग्रामपंचायतींना दिला जाणारा निधी योग्यरीत्या वापरला जात नाहीये. २०२४-२५ मध्ये यावर रु.२७०.१४ कोटी खर्च झाला होता, तर २०२५-२६ मध्ये डिसेंबर अखेर केवळ रु.१४९.०१ कोटी खर्च झाला आहे.
- कौशल्य विकास: आदिवासी तरुणांच्या पोलीस व लष्करी भरतीपूर्व प्रशिक्षणाचे लाभार्थी २२,६३५ (२०२४-२५) वरून १८,००० (२०२५-२६) पर्यंत घटले आहेत.

निष्कर्ष:

आदिवासी विकास विभागांतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या २९९ योजनांसाठी प्रस्तावित निधी रु.२१,४९५ कोटी असला तरी, डिसेंबर २०२५ पर्यंत केवळ रु.९,२३९ कोटी (सुमारे ४३%) खर्च होऊ शकला आहे. हा वापराविना पडलेला निधी आणि कुपोषणाचे वाढते प्रमाण आदिवासी विकासाच्या दाव्यांमधील फोलपणा उघड करते.

- नंदुरबार, पालघर आणि गडचिरोली यांसारख्या आदिवासी बहुल जिल्ह्यांची स्थिती 'आर्थिक पाहणी २०२५-२६' मधील आकडेवारीनुसार चिंताजनक आहे. जरी या जिल्ह्यांसाठी स्वतंत्र 'आदिवासी घटक कार्यक्रम' राबवला जात असला, तरी आरोग्य, पोषण आणि शिक्षण या आघाड्यांवर हे जिल्हे राज्याच्या इतर भागांच्या तुलनेत कित्येक वर्षे मागे:

या जिल्ह्यांच्या विदारक स्थितीचे विश्लेषण खालीलप्रमाणे आहे:

१. कुपोषणाचा विळखा (Malnutrition Crisis):

आदिवासी क्षेत्रातील पोषणाची आकडेवारी ही राज्याच्या प्रगत प्रतिमेला धक्का देणारी आहे:

- वजनातील भीषण तफावत: नोव्हेंबर २०२५ च्या आकडेवारीनुसार, आदिवासी क्षेत्रातील तब्बल १५.६% मुले 'मध्यम कमी वजनाची' आहेत, तर ३.३% मुले 'अतितीव्र कमी वजनाची' (SAM) आहेत.

- नागरी भागाशी तुलना: नागरी भागात तीव्र कुपोषणाचे प्रमाण केवळ ०.३% असताना आदिवासी भागात ते ३.३% आहे, म्हणजेच आदिवासी बालकांमध्ये तीव्र कुपोषणाचे प्रमाण शहरी भागाच्या तुलनेत ११ पटीने जास्त आहे.
- सुधारणांचा अभाव: मार्च २०२४ मध्ये आदिवासी भागातील 'सर्वसाधारण वजनाच्या' मुलांची टक्केवारी ८१.३% होती, ती नोव्हेंबर २०२५ मध्येही ८१.१% वरच रेंगाळत आहे, म्हणजेच कोट्यवधींच्या खर्चानंतरही परिस्थितीत सुधारणा झालेली नाही.

२. आरोग्य सुविधांची दुरवस्था (Dilapidated Healthcare):

दुर्गम भौगोलिक परिस्थितीमुळे या जिल्ह्यांत आरोग्य सेवा पोहोचवणे हे मोठे आव्हान ठरले आहे:

- फिरत्या पथकांची कमतरता: राज्यातील अतिदुर्गम भागासाठी केवळ २० फिरती वैद्यकीय पथके कार्यरत आहेत. नंदुरबार आणि गडचिरोलीसारख्या जिल्ह्यांची व्याप्ती पाहता ही संख्या 'उंटाच्या तोंडात जिरे' अशी आहे.
- सिकल सेल आजार: गडचिरोली आणि नंदुरबारसह राज्यातील २१ जिल्ह्यांत सिकल सेलचा प्रादुर्भाव मोठा असून, २०२५-२६ मध्ये डिसेंबरपर्यंत ३,६४७ बाधित रुग्ण आणि ३२,९९४ वाहक आढळले आहेत.
- अमृत आहार योजनेतील घट: आदिवासी माता आणि बालकांसाठीच्या या योजनेचा खर्च २०२४-२५ मधील १८० कोटी रुपयांवरून २०२५-२६ मध्ये (डिसेंबर पर्यंत) केवळ ६२ कोटी रुपयांवर आला आहे, ज्यामुळे दुर्गम भागातील पोषणावर परिणाम झाला आहे.

३. शिक्षणातील मागासलेपण (Educational Lag):

'परख' (PARAKH) सर्वेक्षणातून या जिल्ह्यांतील शैक्षणिक वास्तव समोर येते:

- उदयोन्मुख जिल्हे: जिल्ह्यांच्या कामगिरीनुसार केलेल्या वर्गीकरणात, आदिवासी बहुल जिल्हे अनेकदा 'उद्भव' (Emergent) आणि 'उन्नत' या खालच्या श्रेणीत मोडतात.
- आश्रमशाळांमधील गळती: शासकीय आणि अनुदानित आश्रमशाळांमध्ये लाखो विद्यार्थी शिक्षण घेत असले तरी, २०२५-२६ मध्ये या शाळांवरील खर्चात आणि अंमलबजावणीत संथपणा दिसून येत आहे.
- कौशल्य विकासाचा अभाव: पोलीस व लष्करी भरतीपूर्व प्रशिक्षणासाठी पात्र होणाऱ्या आदिवासी उमेदवारांची संख्या २०२४-२५ मधील २२,६३५ वरून १८,००० पर्यंत घसरली आहे.

४. अपुरा विकास निधी आणि अंमलबजावणीतील त्रुटी:

- निधीचा वापर: आदिवासी घटक कार्यक्रमांतर्गत राज्यस्तरीय योजनांसाठी रु.१८,७६०.३१ कोटी प्रस्तावित असताना डिसेंबर २०२५ पर्यंत केवळ रु.८,७६८.६९ कोटी खर्च होऊ शकले आहेत, याचा अर्थ रु ९,९९१.६२ कोटीचा निधी तीन महिन्यात खर्च करायचा होता त्याचे प्रमाण ५३ टक्के इतके मोठे आहे.
- ठक्कर बाप्पा योजना: वस्त्यांच्या विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाची असलेली ही योजना निधीअभावी मृतप्राय झाली आहे. २०२४-२५ मध्ये ३७४ कोटी खर्च झाले होते, तर यावर्षी डिसेंबरपर्यंत केवळ १२.८७ कोटी खर्च झाले आहेत.
- पेसा (PESA) निधी: अनुसूचित क्षेत्रातील ग्रामपंचायतींना मिळणारा ५% अबंध निधी देखील पूर्णपणे खर्च होत नसल्याचे आकडेवारीवरून स्पष्ट होते.

५. राहणीमानाचा दर्जा (Standard of Living):

बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांकाच्या (MPI) निर्देशकांनुसार, ग्रामीण आणि आदिवासी भागात आजही:

- स्वयंपाकाचे इंधन: ८.६% लोकसंख्या वंचित आहे.
- स्वच्छता सुविधा: ७.७% लोकसंख्या वंचित आहे.
- गृहनिर्माण: ८.७% कुटुंबांकडे पक्क्या घरांचा अभाव आहे.

निष्कर्ष:

नंदुरबारमधील कुपोषण, गडचिरोलीतील आरोग्याचा प्रश्न आणि पालघरमधील पायाभूत सुविधांची वानवा हे सिद्ध करते की, सरकारी योजनांचा लाभ शेवटच्या घटकापर्यंत पोहोचवण्यात यंत्रणा अपयशी ठरत आहे. निधी असूनही तो वेळेवर खर्च न होणे, ही या जिल्ह्यांच्या मागासलेपणाचे मुख्य कारण आहे.

➤ 'महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२५-२६' मधील अधिकृत आकडेवारीनुसार, देशातील इतर प्रमुख राज्यांच्या तुलनेत महाराष्ट्राची स्थिती:

१. आर्थिक आणि दरडोई उत्पन्न निर्देशक:

- दरडोई उत्पन्न (२०२४-२५): महाराष्ट्राचे दरडोई उत्पन्न ₹३,१७,८०१ आहे. गोवा (₹७,६४,३९२), दिल्ली (₹४,९३,०२४) आणि कर्नाटक (₹३,८०,९०६) ही राज्ये महाराष्ट्रापेक्षा पुढे आहेत.

२. उद्योग आणि ऊर्जा क्षेत्र:

- कारखान्यांची संख्या: महाराष्ट्रात २१,१९६ कार्यरत कारखाने आहेत. मात्र, तामीळनाडू (३२,०००) आणि गुजरात (२६,६६३) या राज्यांमध्ये कारखान्यांची संख्या अधिक आहे.
- विद्युत निर्मिती (दरडोई): महाराष्ट्रात दरडोई विद्युत निर्मिती १,०९५.७० किलो वॉट तास आहे. हे प्रमाण गुजरात (१,७३६.११) आणि पंजाब (१,५४०.९४) पेक्षा कमी आहे.
- बेरोजगारी दर (नागरी): महाराष्ट्राचा नागरी बेरोजगारी दर ५.२% आहे. गुजरात (०.४%) आणि छत्तीसगड (१.५%) मध्ये हे प्रमाण खूपच कमी आहे.

३. पायाभूत सुविधा आणि दळणवळण:

- रस्त्यांची लांबी: प्रति १०० चौ. किमी क्षेत्रामागे महाराष्ट्रात २०७ किमी लांबीचे रस्ते आहेत. केरळमध्ये हे प्रमाण ६६९ किमी आणि दिल्लीत १,०९० किमी इतके जास्त आहे.
- वाहनांची संख्या: महाराष्ट्रात दर लाख लोकसंख्येमागे ३०,४८२ वाहने आहेत. गोवा या बाबतीत सर्वात पुढे असून तिथे ९३,७४६ वाहने आहेत.

४. सामाजिक आणि आरोग्य निर्देशक:

- साक्षरता दर: महाराष्ट्राचा साक्षरता दर ८२.३४% आहे. केरळमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण सर्वाधिक ९४.००% आहे.
- अर्भक मृत्यू दर (२०२३): महाराष्ट्रात हा दर १४ आहे. केरळने हा दर ५ पर्यंत खाली आणला आहे, तर मध्य प्रदेशात तो ३७ आहे.
- स्त्री-पुरुष प्रमाण: महाराष्ट्रात दर हजार पुरुषांमागे ९२९ स्त्रिया आहेत. आंध्र प्रदेश (९९७) आणि छत्तीसगड (९९१) मध्ये हे प्रमाण अधिक संतुलित आहे.

५. मानवी विकास आणि दारिद्र्य:

- मानव विकास निर्देशांक (२०२२): महाराष्ट्राचा निर्देशांक ०.६९५ आहे. केरळ (०.७५८) आणि दिल्ली (०.७३४) या बाबतीत अग्रस्थानी आहेत.
 - बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक: महाराष्ट्राचा निर्देशांक ०.०३३ आहे. केरळ (०.००२) आणि तामीळनाडू (०.००९) मध्ये दारिद्र्याचे प्रमाण महाराष्ट्रापेक्षा कमी आहे.
 - या आकडेवारीवरून असे स्पष्ट होते की, महाराष्ट्र आर्थिकदृष्ट्या प्रबळ असला तरी पायाभूत सुविधा आणि सामाजिक निर्देशकांमध्ये केरळ व तामीळनाडू सारखी राज्ये अधिक सरस आहेत.
- 'महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२५-२६' च्या आकडेवारीवरून राज्याच्या अंतर्गत भागांमधील आर्थिक विषमतेचे चित्र स्पष्टपणे समोर येते. मुंबई, पुणे आणि ठाणे यांसारख्या शहरी पट्ट्यांचा विकास आणि नंदुरबार, गडचिरोली किंवा मराठवाड्यातील जिल्ह्यांची स्थिती यांच्यात मोठी दरी निर्माण झाली आहे.

२. औद्योगिकीकरणाचे केंद्रीकरण:

- उद्योगांच्या बाबतीत महाराष्ट्र अजूनही 'गोल्डन ट्रँगल' (मुंबई-पुणे-नाशिक) वरच अवलंबून आहे.
- पुणे जिल्ह्यात सर्वाधिक ४,०६५ कार्यरत कारखाने असून त्यात ५.७६ लाख कामगारांना रोजगार मिळतो.
 - याउलट, हिंगोलीत फक्त १७, नंदुरबारमध्ये १९ आणि गडचिरोलीत २८ कारखाने आहेत.
 - उद्योगांच्या या अभावामुळे दुर्गम जिल्ह्यांमध्ये रोजगारासाठी मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर करावे लागते, ज्याचा ताण शहरी पायाभूत सुविधांवर पडतो.

३. वीज वापर: आर्थिक स्थितीचा आरसा:

- विजेचा वापर हा त्या भागातील राहणीमानाचा आणि औद्योगिक प्रगतीचा थेट निर्देशक आहे.
- घरगुती वापर: मुंबईत घरगुती विजेचा दरडोई वापर ९२१.९ किलोवॉट तास आहे, तर नंदुरबारमध्ये तो फक्त ५८.० किलोवॉट तास आहे.
- औद्योगिक वापर: रायगडमध्ये औद्योगिक विजेचा वापर २,७१६.२ युनिट्स आहे, तर बीड (३०.२) आणि वाशिम (५५.०) मध्ये तो नगण्य आहे.

४. शहरीकरण आणि स्थलांतराचा प्रश्न:

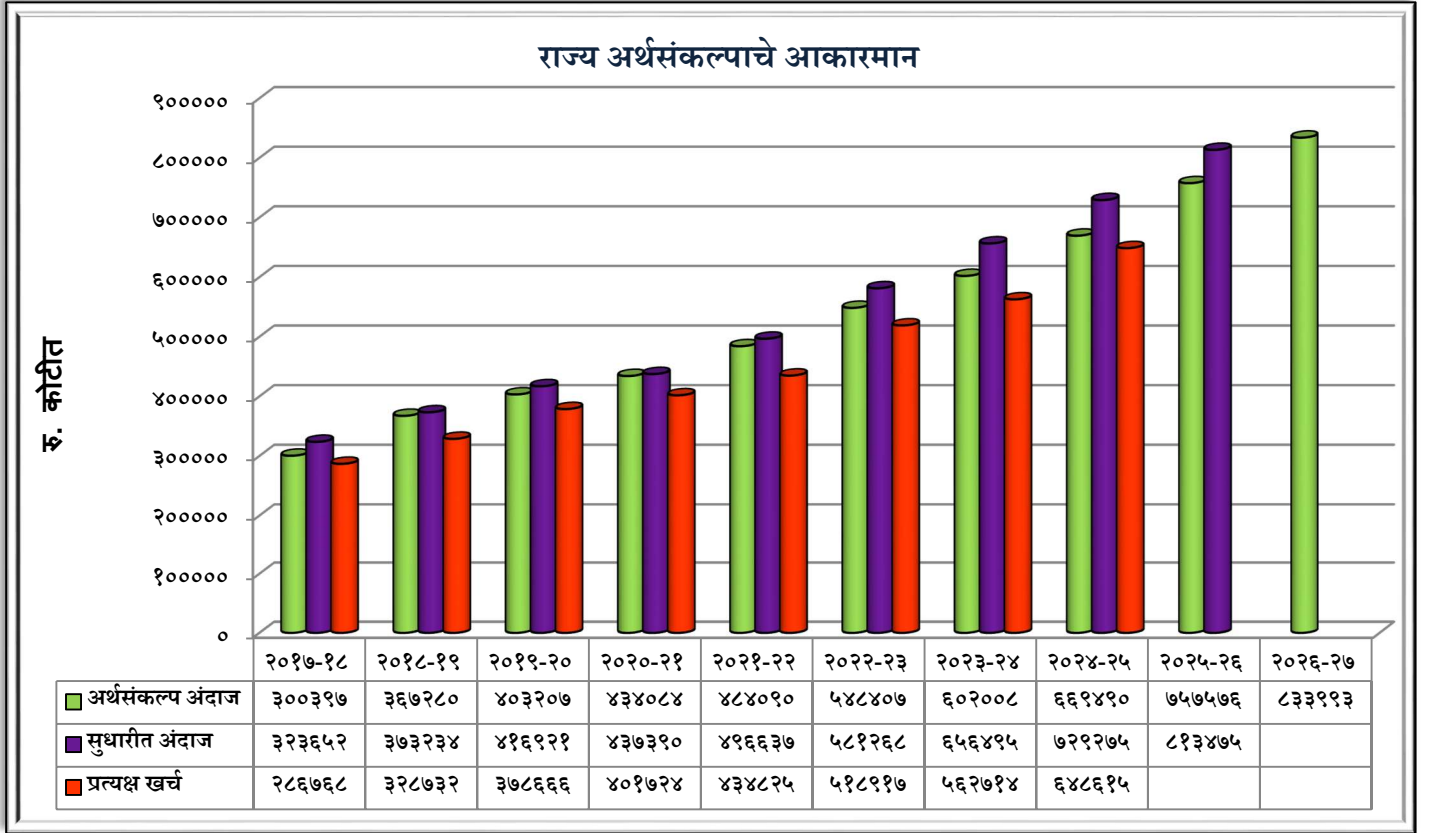
- मुंबई शहर व उपनगर हे १००% नागरी जिल्हे आहेत, तर गडचिरोलीत केवळ ११% नागरी लोकसंख्या आहे.
- शहरी भागातील साक्षरता दर (उदा. मुंबई उपनगर ८९.९%) आणि ग्रामीण भागातील दर (उदा. नंदुरबार ५९.७%) यातील फरक शिक्षण आणि संधीच्या उपलब्धतेतील असमानता अधोरेखित करतो.

निष्कर्ष:

महाराष्ट्राचा एकूण विकास दर आश्वासक वाटत असला, तरी तो काही ठराविक जिल्ह्यांपुरता मर्यादित आहे. विदर्भ, मराठवाडा आणि उत्तर महाराष्ट्रातील आदिवासी पट्ट्यांमध्ये औद्योगिक गुंतवणुकीचा अभाव असल्याने तेथे दरडोई उत्पन्न आणि रोजगाराच्या संधी कमी आहेत. जर ही आर्थिक दरी अशीच वाढत राहिली, तर राज्याचा 'विकसित' हा टॅग केवळ काही शहरांपुरताच मर्यादित राहिल. विकेंद्रित विकासाचे धोरण राबवून या जिल्ह्यांमध्ये कृषी-प्रक्रिया उद्योग आणि पायाभूत सुविधा वाढवणे ही काळाची गरज.

राज्य अर्थसंकल्पाचे आकारमान

आलेख क्र. १:

(स्रोत: वित्त विषयक विवरणपत्र, प्रत्यक्ष खर्च २०२४-२५, सुधारित अंदाज २०२५-२६, अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२६-२७)

- सन २०२६-२७ चा अर्थसंकल्प ८ लाख ३३ हजार ९९३ कोटी ३३ लाख रुपयांचा असून सन २०२५ - २६ च्या अर्थसंकल्पाच्या सुधारित अंदाजाशी तुलना करता तो २ हजार ५१ कोटी ८० लाख रुपयांनी अधिक आहे.
- सन २०१७-१८ ते २०२४-२५ या कालखंडाचा विचार करता मागील ८ वर्षांत एकूण सरासरी अंदाजित खर्च ४ लाख ७६ हजार १२० कोटी रुपये इतका होता. परंतु या कालावधीत प्रत्यक्ष खर्च ४ लाख ४५ हजार १२० कोटी रुपये इतका झाला. याचाच अर्थ मागील ८ वर्षांतील प्रत्यक्ष खर्चात सरासरी ३१ हजार कोटी रुपयांची घट झाली आहे.

- सन २०२६-२७ साठी मुळ अर्थसंकल्प म्हणजेच वित्त विषयक विवरण पत्रातील एकत्रित निधी खर्च प्रमाणे ८ लाख ३३ हजार ९९३ कोटी ३३ लाख रुपये एवढा अंदाजित आहे. वित्त मंत्री यांनी आपल्या भाषणात उल्लेख केलेल्या अर्थसंकल्पातील एकूण खर्चासाठी ७ लाख ६९ हजार ४६७ कोटींची तरतुद केल्याचे म्हटले आहे. परंतु वरील तरतुदीतून राज्य शासनचे देशांतर्गत ऋण व केंद्र शासनाकडून घेतलेली कर्जे व आगाऊ रक्कम अशा एकूण ६४ हजार ५२६ कोटी ४६ लाख रुपये खर्चाचा उल्लेख टाळला आहे.

सामाजिक व सामूहिक सेवांवरील खर्चाला ६१ हजार १७६ कोटी रुपयांची सरसकट कात्री !

तक्ता क्र. १: क्षेत्र निहाय खर्च-वार्षिक कार्यक्रम २०२४-२५

(रुपये कोटीत)

सन २०२४-२५					
अक्र	क्षेत्र	अपेक्षित खर्च	प्रत्यक्ष खर्च	घट/वाढ	प्रमाण (%)
१.	कृषी व संलग्न सेवा	२९१८६.०८	२१५९२.४९	-७५९३.५९	-६.०१
२.	ग्रामीण विकास	८९०६.८३	९५३२.०५	-६२५.२२	-०.९
३.	विशेष क्षेत्र विकास	३२७.००	२७३.३८	-५३.६२	-१६.३९
४.	पाटबंधारे व पुर नियंत्रण	१८१९३.११	१५६६१.०१	-२५३२.१०	-१३.९१
५.	ऊर्जा	२५८८१.९७	१९७३२.६९	-६१४९.२८	-२३.७५
६.	उद्योग व खाण	२४८३.२८	८८०.३९	-१६०२.८९	-६४.५४
७.	परिवहन	३८१५८.७१	३९०५०.५७	+८९१.८६	+२.३३
८.	विज्ञान, तंत्रज्ञान व पर्यावरण	७०.५१	१३४.५१	+६४	+९०.७६
९.	सामान्य आर्थिक सेवा	३१८८.४२	२२४२.३६	-९४६.०६	-२९.६७
१०.	सामाजिक व सामूहिक सेवा	१५५४७९.३२	९४३०२.५०	-६११७६.८२	-३९.३४
११.	सामान्य सेवा	१०९३७.१५	९७१५.०९	-१२२२.०६	-११.१७
१२.	इतर कार्यक्रम	५७०४.६४	४५०२.६१	-१२०२.०३	-२१.०७
	एकूण	२९८५१७.०२	२१७६१९.६५	८०८९७.३७	-२७.०९%

(स्रोत: वार्षिक कार्यक्रम, संक्षिप्त विवरण पत्र २०२४-२५ व २०२६-२७, वित्त विभाग)

☞ क्षेत्रनिहाय खर्चाचा आढावा घेता असे दिसून येते की, वर्ष २०२४-२५ मध्ये १२ क्षेत्रावरील कार्यक्रमांसाठी २ लाख ९८ हजार ५१७ कोटी २ लाख रुपयांचा खर्च अपेक्षित होता; त्यापैकी २ लाख

१७ हजार ६१९ कोटी ६५ लाख रुपयांचा निधी खर्च करण्यात आला. याचाच अर्थ ८० हजार ८९७ कोटी ३७ लाख रुपयांचा (-२७.०९%) निधी कमी खर्च झाला.

✎ सामाजिक व सामूहिक सेवा या कार्यक्रमांसाठी १ लाख ५५ हजार ४७९ कोटी ३२ लाख रुपयांचा निधी खर्च होणे अपेक्षित होते, त्यापैकी ९४ हजार ३०२ कोटी ५० लाख रुपयांचा निधी खर्च झाला; याचाच अर्थ ६१ हजार १७६ कोटी ८२ लाख रुपयांचा (३९.३४%) निधी कमी खर्च झाला आहे.

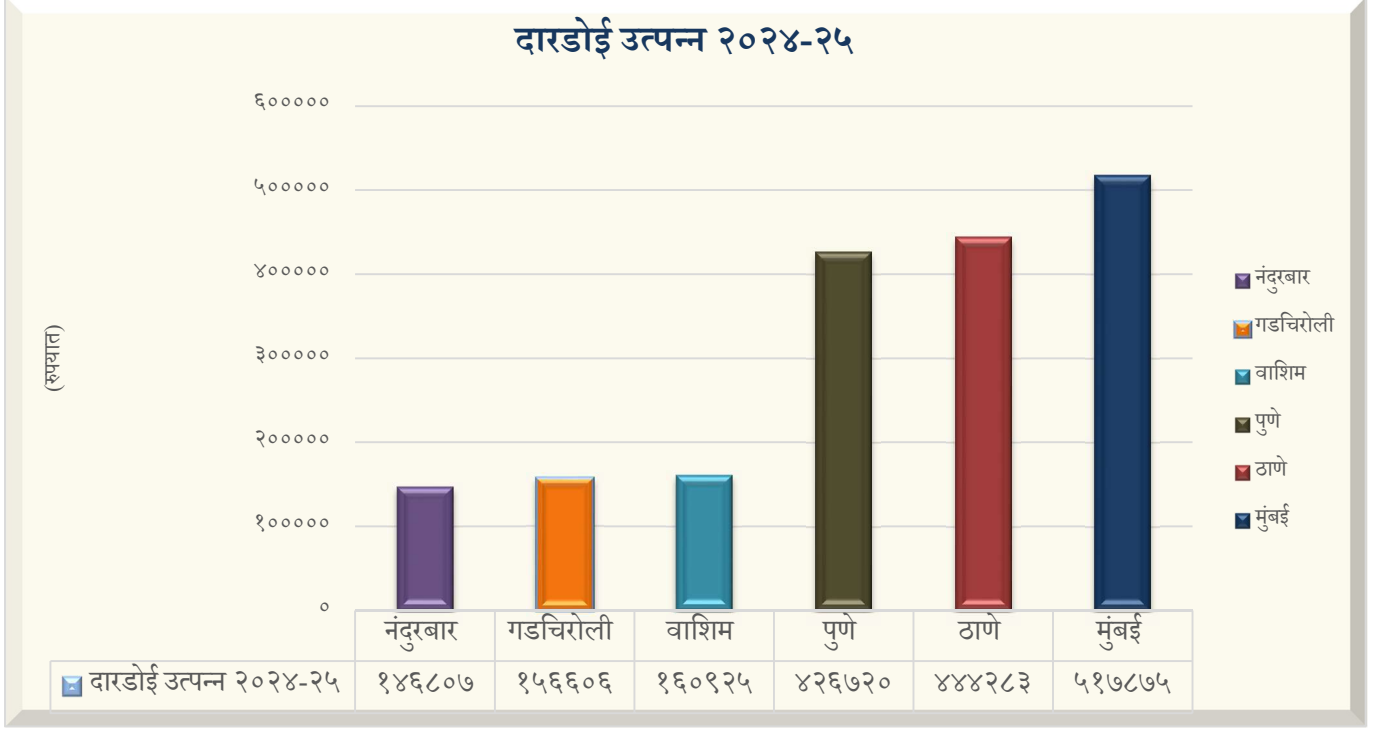
✎ कृषी व संलग्न सेवांसाठी २९ हजार १८६ कोटी ८ लाख रुपयांचा निधी खर्च होणे अपेक्षित होते. मात्र प्रत्यक्षात २१ हजार ५९२ कोटी ४९ लाख रुपयांचा निधीच खर्च झाला असून ७ हजार ५९३ कोटी ५९ लाख रुपयांचा (२६.०१%) निधी कमी खर्च झाला.

✎ पाटबंधारे व पुरनियंत्रण तसेच ऊर्जा क्षेत्रासाठी अपेक्षित खर्च ४४ हजार ७५ कोटी ८ लाख रुपये होता; त्यापैकी ३५ हजार ३९३ कोटी ७० लाख रुपयांचा निधी खर्च करण्यात आला. म्हणजे अपेक्षित खर्चाच्या तुलनेत ८ हजार ६८१ कोटी ३८ लाख रुपये (१९.६९%) कमी खर्च झाले.

वेतन, निवृत्ती वेतन, व्याज यासारख्या बांधील खर्चांमध्ये सातत्याने वाढ होत असून त्यामुळे महसुली तूट वाढत आहे. याचाच परिमाण होऊन भांडवली खर्चात आवश्यक त्या प्रमाणात वाढ करता येत नाही, हि चिंतेची बाब झाली आहे. करामध्ये अथवा करेतर महसुलामध्ये वाढ करण्यास असलेल्या मर्यादा विचारात घेता राज्यामुळे गुंतवणुकीस सुयोग्य वातावरण निर्माण करणे, अनुत्पादक खर्चास आळा घालणे, हाती घेतलेले प्रकल्प वेळेत पूर्ण करणे गरजेचे आहे. नंदुरबार, वंशीम बुलढाणा यासारख्या मागास जिल्ह्यांना आउद्योगीक वाढीत प्राधान्य देणे गरजेचे आहे मात्र ते होताना दिसत नाही. मुंबई, ठाणे पुणे यासारख्या जिल्ह्यांमध्ये विकासाचा वेग मर्यादित राहिलेला आहे. सद्या महाराष्ट्राचे चित्र आहे.

मुंबई व नंदुरबार या जिल्ह्यातील आर्थिक दरी वाढली ! राज्यातील जिल्ह्यांचा होतोय; असमतोल विकास

आलेख क्र. २:

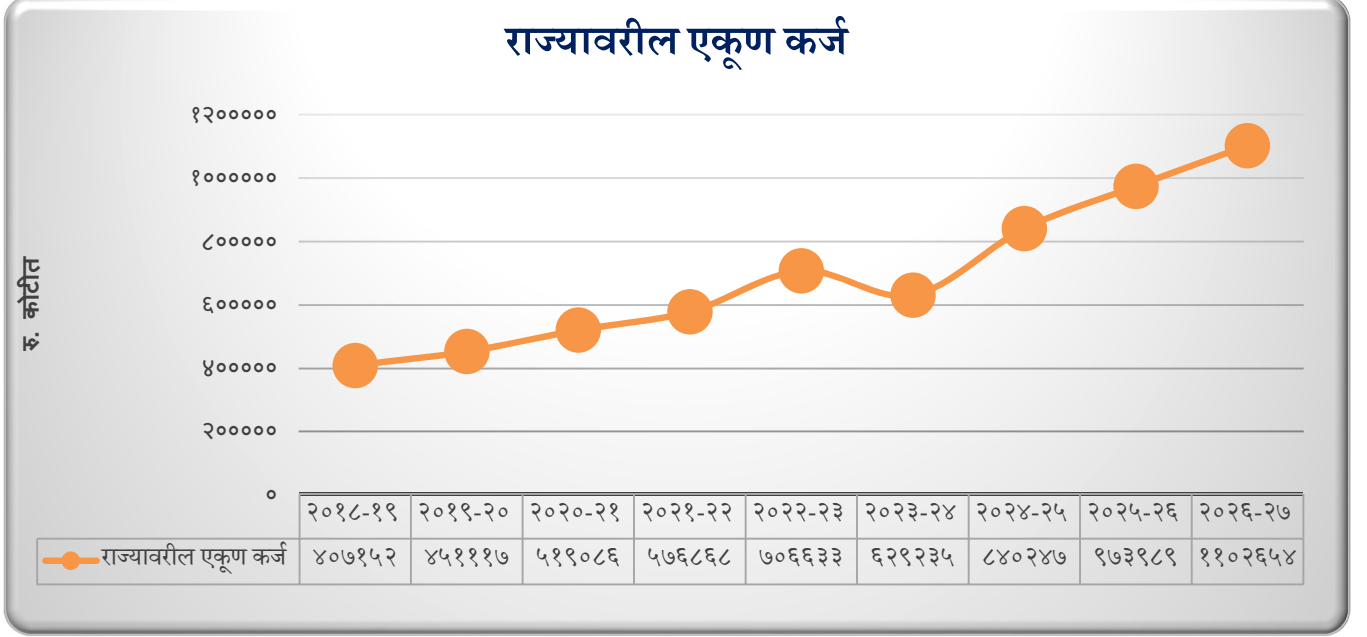

(स्रोत: आर्थिक पाहणी २०२५-२६)

- सर्वात कमी दरडोई उत्पन्न असलेले तीन जिल्हे नंदुरबार (रु.१,४६,८०७), गडचिरोली (रु.१,५६,६०६), वाशिम (रु.१,६०,९२५) असून पुणे (रु.४,२६,७२०), ठाणे (रु.४,४४,२८३) व मुंबई चे दरडोई उत्पन्न सर्वाधिक (रु.५,१७,८७५) इतके आहे.
- मुंबईचे दरडोई उत्पन्न ५ लाख १७ हजार ८७५ रुपये इतके असताना त्याच वेळी नंदुरबार जिल्ह्याचे दरडोई उत्पन्न १ लाख ४६ हजार ८०७ रुपये इतके आहे. दोन्ही जिल्ह्यांमधील दरडोई उत्पन्नातील फरक ३ लाख ७१ हजार ६८ रुपये एवढे मोठे आहे.
- म्हणजेच, मुंबईतील एका व्यक्तीचे सरासरी उत्पन्न नंदुरबारमधील व्यक्तीच्या उत्पन्नापेक्षा सुमारे ३.५ पटीने जास्त आहे. ही दरी प्रादेशिक असमतोल दर्शवते.

राज्यावरील कर्जाचा आलेख वाढताच ! राज्यावरील कर्ज रु. ११ लाख २ हजार ६५४ कोटींवर

आलेख क्र. ३: राज्यावरील सन २०१८-१९ ते २०२६-२७ मधील कर्ज

(स्रोत: वित्त विषयक विवरणपत्र, सन २०२४-२५, प्रत्यक्ष, सन २०२५-२६ सुधारित अंदाज, अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२६-२७)

- ✘ सन २०२६-२७ मध्ये राज्यावर ११ लाख २ हजार ६५४ कोटी रुपयांचे कर्ज आहे.
- ✘ सन २०२६-२७ मध्ये प्रचलित किंमतीनुसार स्थूल राज्य उत्पन्न आहे ५४ लाख ८ हजार ५९४ कोटी, त्या तुलनेत राज्यावर ११ लाख २ हजार ६५४ कोटी रुपयांचे कर्ज असून त्याचे प्रमाण २०.३८ टक्के इतके मोठे आहे. भविष्यात ते आणखी वाढण्याची शक्यता असून ते आर्थिक शिस्तीनुसार २५ टक्क्यांच्या मर्यादित राखणे गरजेचे आहे.

राज्यातील प्रत्येक नागरिकावर ८५ हजार २७८ रुपयांचे कर्ज !

तक्ता क्र. २ : राज्याचे एकूण कर्ज, व्याज तसेच स्थूल राज्य उत्पन्न व दरडोई कर्ज:

वर्ष	कर्ज	स्थूल राज्य उत्पन्न	कर्जाची स्थूल राज्य उत्पन्नाशी (%)	दरडोई कर्ज (रुपयात)
२०१८-१९	४,०७,१५२	२५,२८,८५४	१६.११	३६,२२३
२०१९-२०	४,५१,११७	२६,५६,८०६	१६.९८	४०,१३५
२०२०-२१	५,१९,०८६	२६,१०,६५१	१९.८८	४१,७२७
२०२१-२२	५,७६,८६८	३१,४३,८२१	१८.३५	४६,३७२
२०२२-२३	७,०६,६३३	३६,४१,५४३	१९.४०	६२,८६७
२०२३-२४	६,२१,२३५	४०,५५,८४७	१५.५२	४५,१५२
२०२४-२५	८,४०,२४७	४६,२२,१३८	१८.१७	६७,५४३
२०२५-२६ (सु.अं.)	९,७३,९८९	५१,००,५९७	१९.०९	७५,९१४
२०२६-२७ (अ.अं.)	११,०२,६५४	५४,०८,५९४	२०.३८	८५,२७८

(स्रोत: संक्षिप्त अर्थसंकल्प २०२६-२७ व आर्थिक पाहणी २०२५-२६)

- राज्य स्थूल उत्पन्नाशी कर्जाचे असलेले प्रमाण हे राज्याच्या आर्थिक स्थितीचे निदर्शक माणले जाते, वर्ष २०२०-२१ मध्ये कोरोना महामारीच्या काळात सगळे उद्योग ठप्प असल्या कारणाने राज्याला कर्ज घेणे क्रमप्राप्त होते, त्यावेळी राज्यावरील एकूण कर्ज ५ लाख १९ हजार ८६ कोटी रुपये इतके होते, त्यावेळी राज्याचे स्थूल राज्य उत्पन्न २६ लाख २७ हजार ५४२ कोटी रुपये होते. असे पाहता स्थूल राज्य उत्पन्नाशी राज्याच्या एकूण कर्जाचे प्रमाण (१९.८८%) ऐवढे होते.
- सन २०२६-२७ मध्ये आता युती शासन असताना राज्यावरील कर्जाचा एकूण भार ११ लाख २ हजार ६५४ कोटी रुपयांवर गेला असून स्थूल उत्पन्न ५४ लाख ८ हजार ५९४ कोटी रुपये इतके आहे. स्थूल राज्य उत्पन्नाशी तुलना करता राज्यावरील एकूण कर्जाचे प्रमाण २०.३८% इतके झाले आहे.
- राज्यातील प्रत्येक व्यक्तीवर कर्जाचा भार हा ८५ हजार २७८ रुपये इतका आहे.

सामाजिक विभागांच्या खर्चात १७ हजार २७५ कोटी रुपयांची कपात !
लाडक्या बहिणींसाठी महिला बालविकास विभागाचा ७ पट खर्च

क्र. ३ :

वर्ष २०२४-२५					
(रु. कोटीत)					
अक्र.	विभाग	अपेक्षित खर्च	प्रत्यक्ष खर्च	घट/वाढ(-/+)	(%)
१.	शालेय शिक्षण	८१,३३५.१०	७४,९८९.९४	-६,३४५.१६	-७.८०
२.	सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य	२२,८७६.१७	२१,१०७.५३	-१,७६८.६४	-७.७३
३.	आदिवासी विकास विभाग	१८,६८९.९९	१६,९३२.७२	-१,७५७.२७	-९.४०
४.	अन्न व नागरी पुरवठा	१,७०४.१८	९,६६९.८३	+७,९६५.६५	+४६७.४९
५.	महिला व बाल विकास	४,८७७.२४	३९,३०६.७२	+३४,४२९.४८	+७०५.९२
एकूण		१,२९,४८२.६८	१,६२,००६.७४	+३२५२४.०६	+२५.११

(स्रोत: अर्थसंकल्पीय अंदाज, भाग-२ खर्चाचे विभागावर अर्थसंकल्पीय अंदाज वर्ष २०२४-२५ व २०२६-२७)

- सन २०२४-२५ मध्ये शालेय शिक्षण, सामाजिक न्याय व आदिवासी विकास विभाग या ३ विभागांच्या खर्चात ९ हजार ८७१ कोटी ७ लाख रुपयांची घट झाली असून त्याचे प्रमाण ८.०३ टक्के इतके आहे.
- सन २०२४-२५ मध्ये मुख्यमंत्री माझी लाडकी बहिण योजनेसाठी महिला बाल विकास विभागाने आपल्या अपेक्षित खर्च (४,८७७.२४) च्या तुलनेत प्रत्यक्ष ७ पट (३४,४२९.४८) खर्च केला असून खर्चाचे प्रमाण ७०५.९२% इतके अधिक आहे.